

РОЗВИТОК КОНДИКЦІЙНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРАВІ

**ГАЙОВИЙ Кирило Дмитрович - студент 2 курсу магістратури Навчально-наукового юридичного інституту Київського міжнародного університету
УДК 347.55
DOI 10.32782/EP.2023.2.4**

У статті розглядається еволюція та розвиток кондикційних зобов'язань у вітчизняному праві. Проаналізовано становище інституту кондикції в дореволюційному законодавстві. Зазначено рівень досліджуваності зобов'язань, які виникають з безпідставного збагачення та набуття майна в період дії дореволюційного законодавства. Зазначено зв'язок вітчизняного інституту кондикції та генерального позову в німецькому праві. Також згадано роль проекту Цивільного уложення 1905 року в розвитку інституту кондикції. Прослідковано, у який саме період питання безпідставності стало більш детально досліджуватися вітчизняними цивілістами. Досліджено процес розвитку правовідносин, які виникають з безпідставного набуття майна, у період формування радянського соціалістичного права. Прослідковано зміни, які відбулися з інститутом кондикції в результаті прийняття Цивільного Кодексу УРСР 1922 року. Проаналізовано положення Цивільного Кодексу УРСР 1922 року, які регулювали правовідносини, які виникають з безпідставного збагачення та набуття майна. Проаналізовано спільне та відмінне в проекті Цивільного уложення 1905 року та в Цивільному Кодексі УРСР 1922 року стосовно кондикційних вимог. Проаналізовано, що в радянському праві вважалося підставою для виникнення кондикційних зобов'язань. Згадано проблему кваліфікації підстав для виникнення кондикційних зобов'язань в умовах соціалістичного права та реалій радянського право-

порядку. Відзначено важливість прийняття Цивільного Кодексу УРСР у 1963 році як нового етапу розвитку інституту кондикції. Проаналізовано спільне та відмінне в положеннях Цивільного Кодексу УРСР версії 1922 року та Цивільного Кодексу УРСР 1963 року, які регулювали правовідносини, що виникають з безпідставного збагачення та набуття майна. Проаналізовано спільне та відмінне в положеннях стосовно інституту кондикції в Цивільному Кодексі УРСР 1963 року та Основах цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 року. Охарактеризовано основні зміни в сфері інституту кондикції після 1991 року. Відзначено основні причини змін в сфері регулювання правовідносин, які виникають з безпідставного збагачення та набуття майна в сучасному українському законодавстві.

Ключові слова: дореволюційне законодавство, соціалістичне право, правовідносини, що виникають з безпідставного збагачення та набуття майна, безпідставне збагачення, безпідставне набуття майна.

Постановка проблеми

Говорячи про процес розвитку інституту кондикції у вітчизняному законодавстві, спершу слід зазначити те, що в дореволюційне законодавство не містило в собі положень щодо правовідносин, які виникали з набуття та збереження майна без достатньої на те правової підстави, хоч, звісно, такі правовідносини мали місце в суспільстві і, відповідно, – у суддівській

практиці. Однак з розвитком вітчизняної цивілістики, зобов'язанням, які виникали через ситуації безпідставного набуття майна та збагачення і питанню безпідставності стали приділяти більше уваги.

Переломним етапом в історії розвитку інституту кондикції стало формування соціалістичного законодавства після 1917 року та прийняття Цивільного Кодексу УРСР у 1922 році, адже саме в ньому було власне прописано кондикційні норми. У 1963 році було прийнято новий Цивільний Кодекс УРСР, у якому положення про кондикційні зобов'язання були розширені.

Проблема дослідження інституту кондикції в радянському праві полягала власне в самій природі та сутності радянського права. А сама кондикція в Цивільних Кодексах 1922 та 1963 рр. мала специфічну гібридну природу – у ній співіснували і доробки з проєкту Цивільного уложення 1905 року, німецький генеральний позов і соціалістичний погляд на право.

Актуальність цього питання полягає в тому, що в умовах євроінтеграційного курсу України проводяться заходи щодо реформування українського законодавства і, зокрема, – в області приватноправових відносин, і у світлі цього хоч в Цивільному Кодексі України 2003 року у сфері кондикційних зобов'язань і достатньо запозичено з ЦКУ УРСР 1922 та 1963 років, проте інститут кондикції за останні 32 роки було адаптовано під нові реалії, а отже, наукових досліджень з приводу цього засобу захисту права власності поступово стає більше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання безпідставності, безпідставного набуття майна та збагачення стало предметом досліджень вітчизняних правників незавдовго до подій 1917 року. Після запровадження Цивільного Кодексу УРСР у 1922 році важливим питанням для вчених була тема підстав для виникнення кондикційних зобов'язань з урахуванням особливостей соціалістичної правової системи. З

кінця XIX століття до кінця XX питання безпідставного набуття майна мало місце в працях Шершеневича Г. Ф., Флейшиц Є. А., Рясенцева В. А., Йоффе О. С., Білкова В. В., Гербутова В. С., Гурвича М. А. та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою та завданням статті є проаналізувати та простежити еволюцію інституту кондикції починаючи з дореволюційного періоду та закінчуючи сучасним українським законодавством, порівняти та співвіднести становище кондикційних зобов'язань у цивільних законодавствах того чи іншого історичного періоду, зазначити рівень зацікавленості цим засобом захисту права власності з боку вітчизняних цивілістів у різний історичний проміжок часу.

Виклад основного матеріалу

Ведучи мову про генезис кондикційних зобов'язань у вітчизняному праві, спершу слід зазначити, що в законодавстві, яке діяло до 1917 року, власне кондикційні норми були відсутні – відносини, які виникали через безпідставне збагачення однієї особи за рахунок іншої, не вбачалися як якийсь окремий вид зобов'язальних правовідносин.

Важливо зауважити, що аж до кінця XIX – початку XX століття кондикційним вимогам з боку науковців уваги не приділялося. Навіть така видатна фігура в цивілістиці як Мейєр Д.І. (що стояв біля витоків вітчизняного цивільного законодавства), так і не розкрив сутність правовідносин, які виникають через безпідставне збагачення.

Проте, звісно, у суспільстві і тоді мали місце випадки, коли та чи інша особа набувала майно іншої особи та збагачувалася за її рахунок без правових на те підстав – і тоді в судах застосовували загальні засади права і справедливості.

З плином часу активних обговорень з приводу інституту кондикції ставало дедалі більше. Точкою опору для вітчизняних цивілістів були надбання римського класичного права.

Питанню безпідставності приділяли свою увагу багато ключових фігур тогочасної цивілістики – зокрема і Г. Ф. Шершеневич, що, у свою чергу, вважав, що збагачення однієї особи на шкоду іншій без достатньої правової підстави створює обов'язок повернути приєднану цінність [11, с. 531].

У дореволюційний період підставами для появи кондикційних зобов'язань вважалися:

– факт безпосереднього збагачення, яке полягає у збільшенні оціночної вартості майна шляхом додавання до нього нової додаткової цінності (набуття права власності або права вимоги чи встановлення сервітуту тощо) або шляхом збереження основної цінності, яка мала б вийти зі складу майна (наприклад, звільнення від боргу, збереження витрат тощо.);

– факт збагачення повинен відбутись за рахунок потерпілого, збагаченню отримувача має відповідати факт зменшення майна потерпілого внаслідок вибуття з його складу вагової цінності або ненадходження тієї, яка мусила бути включена в його склад;

– відсутність юридичних підстав збагачення однієї особи за рахунок іншої (конкретна умова відрізняє цей вид зобов'язань саме від випадків законного збагачення, яке може відбуватись коштом іншої особи, але при цьому не створює обов'язок для повернення отриманого) [7, с. 199].

Попри надсерйозні випробування, яким піддалося вітчизняне право у 1917 році, інститут кондикції продовжував розвиватися – адже вже Цивільний Кодекс УСРР, який було прийнято у 1922 році, закріпив безпідставне збагачення як підставу для виникнення зобов'язальних правовідносин.

Як відзначає Деменко С.О., по-перше, ст. 399 ЦК УСРР 1922 року закріплює загальний обов'язок особи, що збагатилася коштом іншої особи без достатньої встановленої законом або договором підстави, повернути безпідставно одержане. При цьому не передбачаються такі умови для звільнення від цього обов'язку (пропоно-

вані на рівні проекту Цивільного уложення), як:

1) обізнаність особи, яка пред'являє вимогу про повернення майна, під час виконання зобов'язання про неіснування або недійсність підстави збагачення;

2) моральний обов'язок або вимоги пристойності, що обґрунтовували б належність обов'язку особи надати таке майно й, відповідно, позбавляли б її права вимагати його повернення;

3) зобов'язання після його виконання стало дійсним.

По-друге, Цивільний Кодекс УСРР 1922 року не мав вказівок та запозичень в області регулювання правовідносин з безпідставного збагачення по аналогії з іншими правовідносинами, що було характерною рисою для дореволюційної цивілістики і мало б регулюватися Цивільним уложенням, якби останнє було прийнято [4, с. 90].

Деякі положення з ЦК УСРР 1922 року в тій чи іншій мірі «успадковані» і сучасним Цивільним Кодексом України (зокрема щодо відповідальності набувача за ймовірне погіршення стану майна з моменту усвідомлення ним факту безпідставного набуття цього майна, а також положення, за яким набувач має право вимагати, щоб йому відшкодували витрати на майно).

Радянські науковці виділили три підстави для виникнення кондикційних зобов'язань:

1) наявність збагачення на стороні однієї особи («збагаченої»);

2) походження цього збагачення завдяки іншій особі («постраждалій», «кондиценту»);

3) відсутність достатньої, встановленої законом або договором, підстави збагачення [3, с. 88].

Рясенцев В.О. виокремив ще одну умову – зовні правомірний характер зробленого набуття або збереження [9, с. 89].

Як слушно зазначає С. О. Деменко, додаткові труднощі з класифікацією та нормативним закріпленням зобов'язань із безпідставного збагачення у радянський період виникали у зв'язку зі спробами їх осмислення крізь призму панівної дер-

жавної ідеології [4 с. 91]. Наприклад, В. В. Билков наводить позицію радянських науковців, які зазначали неможливість у Радянському Союзі збагачення однієї особи завдяки іншій, відсутності ґрунту для протиставлення підставного та безпідставного збагачення [1 ст. 81]. З точки зору Є. А. Флейшиць, доречно розцінювати значення «зобов'язання з безпідставного збагачення», як воно використовувалося в союзних Цивільних Кодексах, як спеціальне, юридико-технічне значення і вона запропонувала ввести інший термін - «безпідставне набуття» або «безпідставне отримання майна» [10 с. 211]. Також вона розробила розповсюджену класифікацію підстав для виникнення зобов'язань з повернення майна:

1) отримання неналежного, що включало виконання недійсного зобов'язання (яке припинилось виконанням або ніколи не існувало), перевищення належного виконання, виконання за нікчемною угодою, виконання до відпадання підстави виконання;

2) отримання виконання за недійсною угодою, що відбувалось унаслідок незаконної або спрямованої на завдання шкоди державі дії особи, яка збагатилась;

3) інші випадки безпідставного збагачення, які виникають, зокрема, коли особа діяла в інтересах іншої особи без доручення, внаслідок дій третьої особи або без зв'язку з будь-яким зобов'язанням [10, с. 222 – 231].

Дуже характерна особливість інституту кондикції в радянському законодавстві – це його гібридна природа, тому що з одного боку у ЦК УРСР вмістили так звані «буржазні» положення щодо безпідставного набуття майна, які були запозичені з проекту Цивільного уложення 1905 року, а з другого – відбулося «корегування» класичних цивільно-правових інститутів «радянською правосвідомістю».

У 1963 році почався новий етап розвитку інституту кондикції – прийнято новий Цивільний Кодекс. У сфері кондикційних зобов'язань ЦК поповнився нормами про зобов'язання повернути безпідставно набуте в натурі, а також відшкодування вар-

тості безпідставно набутого, якщо його неможливо повернути в натурі внаслідок погіршення стану.

Поруч з цим були ще більш розширені положення про право набувача вимагати, щоб йому було відшкодовано всі зроблені ним необхідні витрати на майно.

Отже, поруч з умовами виникнення в особи, яка безпідставно збагатилась, обов'язку повернути майно радянські цивільні кодекси 60-х закріпили й два способи (шляхи) такого збагачення – отримання неналежного та безпідставне збереження, а конкретніше: набуття будь-якої позитивної вигоди, що тягне за собою збільшення загальної цінності майна для набувача; та збереження тих цінностей, які повинні були бути витрачені [6, с. 52–53]. Через це В. С. Гербутов зазначив, що тепер в основі кондикційного зобов'язання було покладено не виникнення безпідставного збагачення, а безпідставне набуття або збереження майна [2, с. 35].

Відзначимо і думку О. С. Іоффе: поперше, необхідно, щоб одна особа набула (зберегла) майно завдяки іншій, тобто щоб збільшення або збереження в попередньому розмірі майна на одній стороні постало результатом відповідного його зменшення на іншій; по-друге, потрібно, щоб набуття (збереження) майна однією особою коштом іншої відбулось за відсутності для цього достатніх підстав, передбачених законом або договором [5, с. 857].

Проте і в Цивільному Кодексі 1963 року не було достатньо виражено значення вини особи, яка безпідставно збагатилась і як результат не було закріплено те, що, наприклад, дії потерпілої особи можуть бути підставою для виникнення зобов'язання повернути безпідставно набуте. А В. В. Билков зробив висновок, що важливою характерною рисою радянського цивільного права під час регулювання зобов'язань із безпідставного збагачення було наділення їх елементом публічності, який виражався у встановленні норми про стягнення безпідставно отриманого внаслідок дій, що завідомо суперечать інтересам соціалістичної держави та суспільства, у дохід держави. Від цього на території су-

часної України та інших пострадянських республік відмовились уже починаючи з основ цивільного законодавства СРСР 1991 року [1, с. 84].

Слід також згадати положення ст. 133 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і республік від 31 травня 1991 р. [8], які багато чим відрізнялися від норм Цивільного Кодексу УРСР 1963 року.

По-перше, в основах не передбачалось право набувача вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно, натомість на суму безпідставного грошового збагачення повинні були нараховуватись відсотки за користування чужими коштами в розмірі середньої ставки банківського відсотка, встановленої у місці перебування кредитора; по-друге, замість переліку майна, яке не підлягає витребуванню, ч. 5 ст. 133 Основ містила лише загальну вказівку на визначення такого переліку законодавством; по-третє, що вже нами згадувалось, повністю виключались норми щодо стягнення безпідставно отриманого (придбаного) майна в дохід держави [4 ст. 93].

Наразі положення про кондикцію в сучасному Цивільному Кодексі України базуються на положеннях про кондикцію, які були в Цивільному Кодексі 1963 року, однак, звісно, наразі вони адаптовані під сучасні соціально – економічні реалії, наприклад, чинний Цивільний кодекс не передбачає випадку, щоб безпідставно набуто стягували на користь держави.

Висновки

На підставі вищевикладеного можна зробити наступні висновки.

Положення про кондикційні зобов'язання вперше були чітко зазначені в Цивільному Кодексі УРСР 1922 року. До цього в законодавстві норм щодо кондикції не містилося. Проте на початку ХХ століття кондикція вже була в полі зору багатьох вітчизняних цивілістів. Радянське право зробило кондикцію симбіозом генерального кондикційного позову, надбань проекту Цивільного уложення 1905 року з додаванням тогочасних ідеологічних наративів. Однак незважаючи на складний

для права в цілому час, кондикція в період дії радянського законодавства досягла значного розвитку – прийняття у 1963 році нового Цивільного Кодексу призвело до більшого розширення положень про безпідставне збагачення – зокрема щодо повернення безпідставно набутого майна потерпілій особі.

З 1991 року почався новий етап в історії кондикційних зобов'язань – важливою віхою стало прийняття у 2003 році Цивільного Кодексу України, у якому, наприклад, порівняно з попередніми Цивільними Кодексами, не передбачалось стягнення безпідставно набутого на користь держави.

Література

1. Былков В.В. Проблемы правоотношений, возникающих вследствие неосновательного обогащения: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2004. 211 с.
2. Гербутов В.С. Понятие и формы обогащения в кондикционных обязательствах: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2014. 184 с.
3. Гурвич М.А. Институт неосновательного обогащения в его основных чертах по гражданскому кодексу РСФСР.- *Советское право*. 1925. № 2. С. 88–111.
4. Деменко С.О. Розвиток правового регулювання зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в радянську добу. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. Вип. 5(39). 2019. С. 90 – 94. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2019/5/20.pdf>
5. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва: Юридическая литература, 1975. 880 с.
6. Климович А.В. Кондикционные обязательства в гражданском праве: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Владивосток, 2002. 246 с.
7. Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. проф. А. Довгертта. – Київ: Український центр правничих студій, 2000. – 336 с.
8. Основы гражданского законодательства Союза РСР та республік 1991 року. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред.*

Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. С. 911–957.

9. Рясенцев В.А. Обязательства из так называемого неосновательного обогащения в советском гражданском праве. *Учёные записки МГУ. Труды юридического факультета*. 1949. Вып. 144. Кн. 3. С. 85–106.

10. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. Москва: Госюриздат, 1951. 239 с.

11. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. Т. 2. Москва: Статут, 2005. 462 с.

SUMMARY

The article examines the evolution and development of conditional obligations in domestic law. The position of the institute of conditioning in the pre-revolutionary legislation is analyzed. The level of investigation of obligations arising from unjust enrichment and acquisition of property during the period of the pre-revolutionary legislation is indicated. The connection between the national institute of condition and the general claim in German law is indicated. The role of the 1905 Civil Code project in the development of the institute of conditioning is also mentioned. It was traced in which period the issue of groundlessness began to be investigated in more detail by domestic civilians. The process of development of legal relations arising from the unjustified acquisition of property during the formation of Soviet socialist law is studied. The changes that took place with the institution of fitness as a result of the adoption of the Civil Code of the Ukrainian SSR in 1922 were traced. The provisions of the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1922, which regulated legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property, were analyzed. The common and different aspects of the draft Civil Code of 1905 and the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1922 regarding condition requirements are analyzed. It was analyzed what was considered a basis for the emergence of conditional obligations in Soviet law. The problem of qualifying the grounds for the emergence of conditional obligations in the conditions of socialist law and the realities of the Soviet legal order is mentioned. The importance of the adoption of the Civil Code of the Ukrainian SSR in 1963 as a new stage in the development of the institute of conditioning was noted. Common and different provisions of the Civil Code of the Ukrainian SSR version of 1922 and the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963, which regulated legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property, were analyzed. The common and different aspects of the provisions regarding the institution of condition in the Civil Code of the Ukrainian SSR of 1963 and the Fundamentals of Civil Legislation of the Union of the SSR and the Republics of 1991 have been analyzed. The main changes in the field of the institute of conditioning after 1991 are characterized. The main reasons for changes in the sphere of regulation of legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property in modern Ukrainian legislation are noted.

Key words: pre-revolutionary legislation, socialist law, legal relations arising from unjust enrichment and acquisition of property, unjust enrichment, unjustified acquisition of property.